

TIL, MADANIYAT VA TARJIMA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20554859>

Faxriddinova Dinora Faxriddin qizi

faxriddinovadinara79@gmail.com

+99891-554-18-08

Samarqand Davlat Chet tillari Instituti

Sharq tillari fakulteti, Xitoy tili kafedrasi

Filologiya va tillarni o'qitish xitoy tili 2-kurs talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada til, madaniyat va tarjima o'rtasidagi uzviy bog'liqlik tahlil qilinadi. Tarjima jarayonida faqat lingvistik birliklarni emas, balki madaniy mazmun va tafakkur uslublarini ham to'g'ri yetkazish zarurligi yoritilgan. Xitoy va ingliz madaniyatlari misolida diniy e'tiqodlar, tarixiy ishoralar, kognitiv fikrlash shakllari hamda geografik-madaniy omillarning tarjimaga ta'siri ko'rib chiqiladi. Maqolada turli misollar asosida madaniy tafovutlarning tarjima sifati va mazmun uzatilishidagi ahamiyati tahlil etilgan. Shuningdek, tarjimonning ikki xalq madaniyatini chuqur bilishi va madaniyatlararo muloqotni ta'minlashdagi roli ta'kidlanadi.

Annotation

This article examines the close relationship between language, culture, and translation. It emphasizes that translation involves not only the transfer of linguistic forms but also the transmission of cultural meanings and patterns of thought. Using Chinese and English cultures as examples, the study analyzes the influence of religious beliefs, historical references, cognitive thinking styles, and geographical-cultural factors on translation. Through various examples, the article highlights the significance of cultural differences in conveying meaning accurately and effectively. The study also underlines the importance of translators' deep understanding of both source and target cultures in achieving successful intercultural communication.

Kalit so'zlar

til, madaniyat, tarjima, madaniyatlararo muloqot, xitoy tili, ingliz tili, tafakkur uslubi, diniy e'tiqod, madaniy tafovut.

Keywords

language, culture, translation, intercultural communication, Chinese language, English language, cognitive thinking, religious beliefs, cultural differences.

Avvalo, “madaniyat” tushunchasining ta’rifini aniq bilib olishimiz kerak. Ba’zida biz san’at, musiqa va adabiyotdan xabardor odamlarni “madaniyatli” deb ataymiz. Ammo, biz “turli xalqlarning madaniyati turlicha” deganimizda “madaniyat” so’zi nimani anglatadi? Aftidan, bu yerda madaniyat san’at, musiqa, falsafa yoki adabiyotdagi nozik didni emas, balki kengroq tushunchani bildiradi. Qisqa Oksford lug’atida “madaniyat” so’zi “san’at”dan tortib bakteriya yoki o’simliklarni o’stirishgacha bo’lgan turli ma’nolarga ega deb izohlanadi. Til va tarjima bilan bog’liq jihatdan qaraganda, madaniyat – nihoyatda murakkab tushuncha va keng qamrovli mavzudir. U moddiy va ma’naviy jihatlarning deyarli barchasini o’z ichiga oladi.

Ingliz va xitoy madaniyatlari o’rtasidagi farqlar lingvistik tuzilishlardagi farqlarga qaraganda ham ko’proq qiyinchilik tug’diradi. Til va madaniyat bir-biri bilan chambarchas bog’liq. Tarjima – bu faqat tilning emas, balki madaniyatning ham tarjimasidir. Til – madaniyatning bir qismi bo’lib, ijtimoiy institut sifatida mavjud. Til ham boshqa madaniy jihatlar kabi irsiy emas, balki jamiyat tomonidan o’rganiladi va ulashiladi. Til madaniyatning boshqa qismlarini aks ettiradi, ularni qo’llab-quvvatlaydi, tarqatadi va rivojlantiradi. Tilning shu o’ziga xos xususiyati uni madaniyatni uzatishda muhim vositaga aylantiradi. “Til – madaniyatning qon tomiri, madaniyat esa tilning shakllanish yo’lidir”, deyish mubolag’a emas. Xitoy va ingliz tillarining solishtirma o’rganilishi shuni ko’rsatadiki, til farqlari tafakkurdagi madaniy tafovutlardan kelib chiqadi. Demak, tarjima bu faqat til o’tkazmasi emas, balki tafakkur madaniyatining o’tkazmasi hamdir. Lotman (1978) nazariyasida aytilishicha: “Hech bir til madaniyat kontekstisiz mavjud bo’la olmaydi; va hech bir madaniyat tabiiy til tuzilmasiz yashay olmaydi.” (Lotman, 1978, 211-bet). Bassnett (1980) esa tarjima jarayonida bu ikki omilning ahamiyatini shunday ta’kidlaydi: “Til – madaniyat tanasining yuragidir”, ya’ni, til va madaniyat bir-biriga bog’liq holda yashaydi. Shu sababli, tarjimada ma’no o’tkazishning lingvistik jihatlari yetarli emas; tarjimon til tashqarisidagi (ekstralingvistik) mezonlarni ham e’tiborga olishi kerak.

II. MADANIY FARQLARNING TARJIMAGA TA’SIRI

A. Diniy e’tiqod va tarixiy ishoralar.

Xitoy va G’arb madaniyatlarida turli diniy e’tiqodlar mavjud bo’lib, bu ularning tillaridagi ifoda uslublariga turli yo’llar bilan ta’sir ko’rsatadi. G’arb xalqlari xristianlikka e’tiqod qiladi – ular Xudoni barcha narsaning yaratuvchisi

deb biladilar. Xitoyda esa asosiy dinlar **buddaviylik** va **daoizm** hisoblanadi. Shu sababli, diniy e'tiqodlar bilan bog'liq ko'plab iboralar ingliz va xitoy tillarida uchraydi. Buddaviylik Xitoyda ming yildan ortiq vaqt davomida mavjud bo'lgan. Shu bois xitoy tilida “玉帝” (**osmon imperatori**), “观音” (**Guanyin**), “菩萨” (**Bodhisattva**), “佛主” (**Budda**), “慈悲为怀” (**rahm-shafqat bilan yurmoq**) kabi diniy atamalar keng tarqalgan.

G'arbda esa **xristianlik madaniyati** asosiy o'rinda turadi. Muqaddas Kitob – Injil, g'arbiy madaniyatning shakllanishi va rivojlanishida beqiyos rol o'ynagan. Injilni bilmasdan turib G'arb madaniyati va sivilizatsiyasini to'liq tushunishning imkoni yo'q. Diniy e'tiqodlar tillarning ifoda uslublariga chuqur singib ketgan va turli ifoda uslublarining shakllanishiga sabab bo'lgan. Masalan, Xitoyning feodal jamiyatida odamlar “osmon”ni tabiatning hukmdori deb bilgan bo'lsalar, G'arb xalqlari “Xudo”ni butun borliqning yaratuvchisi va hokimi deb hisoblaydilar. Shu sababli “God helps those who help themselves” (“Xudo o'ziga yordam berganlarga yordam beradi”) degan inglizcha maqol xitoycha “谋事在人, 成事在天” iborasi bilan ma'nodoshdir.

Misol 1: 刘姥姥 (Liu Laolao) “谋事在人, 成事在天” deydi. (《红楼梦》第六回) Bu gap ingliz tiliga “Man proposes, God disposes” deb tarjima qilingan. Ammo tarjimom Yang Xianyi bu iborani xitoy madaniyatiga mosroq shaklda “**Man proposes, Heaven disposes**” (“Inson rejalashtiradi, osmon hal qiladi”) deb bergan, chunki “osmon” xitoycha diniy madaniyatga yaqinroq.

Misol 2: “You are just a doubting Thomas. You won't believe what I tell you.” Bu gap “Senga nima desam ham ishonmaysan, sen juda shubha qiluvchisan” tarzida tarjima qilinadi. “Doubting Thomas” atamasi Injildan olingan – Iso shogirdi Tomas hech narsaga ishonmagan. Shu sababli “doubting Thomas” ingliz tilida “ko'p shubhalanuvchi odam” degan ma'noni anglatadi.

Misol 3: “I believe, because of my religious faith, that I shall return to Father in an afterlife beyond description.” Bu gapdagi “afterlife”ni xitoychaga “**来世**” (keyingi hayot) yoki “**来生**” (keyingi tug'ilish) deb tarjima qilish to'g'ri emas, chunki bu so'zlar buddaviylikka xos atamalardir. Muallif xristian ekanini “Father” so'zi orqali bildirgan, shuning uchun bu so'z “人死后的那段时光” (“odam o'lgandan keyingi hayot davri”) tarzida tarjima qilinsa, aniqroq bo'ladi.

Xuddi shunday, ba'zan so'zlarning **denotativ** (bevosita) ma'nosi bir xil bo'lsa-da, **konnotativ** (ramziy yoki madaniy) ma'nosi butunlay boshqacha bo'ladi. Masalan, inglizcha “**dragon**” va xitoycha “**龙 (long)**” so'zlari bir xil mavjudotni bildiradi, ammo ma'nosi farq qiladi. Ingliz madaniyatida “dragon” – yovuz

maxluq, yong'in purkaydigan jin sifatida qabul qilinadi. Xitoyda esa “龙” muqaddas timsol, xalqning ajdodi sifatida e'zozlanadi. Shu bois xitoylar o'zlarini “龙的传人” (**ajdar avlodi**) deb ataydilar, imperatorlar esa “真龙天子” (**haqiqiy ajdar podshoh**) deb nomlangan. Shuningdek, xitoy tilida “望子成龙” (**farzandidan buyuk ishlar kutmoq**) yoki “龙凤成祥” (**baxtli nikoh**) kabi iboralar keng tarqalgan. Ammo ingliz tilida bunday metaforalar yot hisoblanadi, chunki ular uchun “dragon” – yovuz kuch ramzi. Shu sababli “亚洲四小龙” (“Osiyoning to'rt ajdari”) inglizchada “**the Four Tigers of Asia**” (“Osiyoning to'rt yo'lbarsi”) tarzida tarjima qilinadi. Demak, badiiy yoki tarixiy matnlarni tarjima qilayotganda, tarjimon madaniy farqlarni chuqur bilishi va so'zlarni madaniyatga mos tarzda tanlashi kerak. Har bir xalq madaniyati boy – shuning uchun iboralar, maqollar yoki tarixiy ishoralarni to'g'ri tushunish tarjimonning asosiy vazifasidir. Masalan, inglizcha “paint the lily” (“lola gullarini bo'yash”) iborasini madaniy kontekstsiz tushunib bo'lmaydi – bu ibora “keraksiz ortiqchalik qilish” degan ma'noni anglatadi.

B. Tafakkur uslubi (kognitiv fikrlash shakllari)

Ingliz xalqining fikrlash uslubi individualistik va mustaqil bo'lsa, xitoy xalqi jamoaviylikka va uyg'unlikka ko'proq e'tibor beradi. Xitoyliklar uchun mazmun, ya'ni fikr shakldan muhimroqdir. Ular ifoda shaklidan ko'ra, ma'noni yetkazishga ko'proq ahamiyat berishadi. Ingliz tilida so'zlashuvchilar esa obyektiv fikrlashga, tahlil va mantiqiy asosga tayanishga moyil. Ular “what happened in any man” (“odam boshidan kechirgan holat”) kabi holatlarni tahlil qilish orqali fikrlaydi. Xitoy tilida so'zlashuvchilar esa sub'yektiv tafakkurga, ya'ni “what about the person” (“odamning o'zi haqida”) kabi ifodalarga urg'u berishadi. Natijada, xitoy tili “mavzu markazli” (topic-dominated language), ingliz tili esa “ega markazli” (subject-dominated language) hisoblanadi. Xitoycha gap fikr markazi (thought pivot) atrofida quriladi, inglizcha gap esa shakl markazi – ya'ni ega va kesim o'qi atrofida shakllanadi.

Shuning uchun, xitoy tilida gapning egasi shunchaki mavzuni bildiradi – u ot, fe'l yoki boshqa turdagi so'z bo'lishi mumkin. Har qanday so'z gap boshida kelsa, u mavzu (ega) sifatida qabul qilinishi mumkin. Ingliz tilida esa ega gapning ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u har doim ot turkumidagi so'z bo'lishi va gapning grammatik tuzilishini belgilashi kerak. Hatto egadagi kichik o'zgarish butun gap ma'nosiga ta'sir qiladi. Shu sababli, xitoy tilidan ingliz tiliga tarjima qilayotganda, tarjimon uchun eng muhim vazifalardan biri – to'g'ri egani tanlash, ya'ni gapning ega-kesim mexanizmini to'g'ri qurishdir. Ba'zida ega kiritilishi kerak, ba'zida esa

kontekst, mantiqiy bog'liqlik yoki gapdagi uyg'unlik talabidan kelib chiqib belgilanadi. Quyidagi misollar buni yaqqol ko'rsatadi:

Misol 1: 一边走着，似乎道旁有一个孩子抱着一堆灿白的东西。驴儿过去了，无意间回头一看，一看——他抱着花儿，赤着脚儿，向着我微微的笑。——冰心《笑》
Tarjimasi: "As I passed along, I somewhat sensed the presence of a child by the roadside carrying something snow white in his arms. After the donkey had gone by, I happened to look back and saw the child, who was barefoot, looking at me smilingly with a bunch of flowers in his arms." (Zhang Peiji tarjimasi, 1999-yil). Bu joyda xitoycha fikr tuzilishida "men" (I) egasi ochiq ko'rsatilmagan, lekin inglizcha tarjimada "I" so'zi uch marta kiritilgan — chunki ingliz tilida egasiz gap grammatik jihatdan to'liq bo'lmaydi.

Misol 2: 不要有了新亲，把旧亲忘个干净！这种没良心的人我见得多了。——钱钟书《围城》。Tarjimasi: "Once you have new relatives, don't forget the old ones. I've seen too many such ungrateful people." (Dr. Jeanne Kelly & Nathan K. Mao tarjimasi). Bu misolda birinchi xitoycha gap egasiz — bu nasihat shaklidagi gap. Shu sababli tarjimada "you" (siz) qo'shilgan. Ikkinchi gapda esa "men" (I) egasi kiritilgan, shunda tarjima tabiiy chiqadi. Til va tafakkur o'rtasidagi aloqa dialektik va bir butundir: bir tomondan, tafakkur tildan tashqari mavjud bo'la olmaydi, boshqa tomondan, tafakkur tilni boshqaradi.

Misol 3: "Nobody could be too foolish this day." Agar bu gapni so'zma-so'z "今天谁也不会太愚蠢" ("Bugun hech kim haddan tashqari ahmoq bo'lmaydi") tarzida tarjima qilsak, asl ma'no yo'qoladi. Bu iboraning asl ma'nosi inglizcha fikrlash uslubiga xos: bu yerda gap "bugun qanday ahmoqona ish qilsang ham, u haddan oshmaydi" degan kinoyali ma'noni anglatadi. To'g'ri tarjimasi: "今天无论怎么样出洋相，都不过分。" ("Bugun qanday g'alati yoki ahmoqona ish qilsang ham, bu odatiy hol."). Xullas, ingliz va xitoy tillaridagi tafakkur uslublari o'rtasidagi farqlar tarjimada grammatik tuzilish, ega-kesim tizimi, mantiqiy bog'lanish va ma'no tahliliga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuning uchun tarjimon nafaqat ikki tilni, balki ikki xil fikrlash madaniyatini ham puxta bilishi zarur. C. Hududiy va tabiiy muhit. Hududiy madaniyat — bu xalq yashaydigan joyning tabiiy sharoiti, atrofi va geografik joylashuvi bilan shakllanadigan madaniyatdir. U turli xalqlarning bir xil hodisani yoki narsani tasvirlashdagi ifoda uslublarini farqlaydi.

Geografik xususiyatlar odatda boshqa madaniy atamalardan shunisi bilan ajralib turadiki, ular odatda siyosiy yoki iqtisodiy qiymatdan xoli, ya'ni **neytral** bo'ladi. Biroq, ularning tarqalish darajasi mamlakat yoki mintaqaning ahamiyati va

o'ziga xosligiga bog'liq bo'ladi. (Newmark, 2001). Turli geografik muhitlar mintaqalarning **iqlimi** va **ob-havosini** farqlaydi, bu esa o'z navbatida tilning ishlatilishiga va so'zlarning **mazmuniy connotatsiyasiga** (ma'nodagi hissiy ranglarga) ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, xitoy va ingliz xalqlarining **hududiy madaniyatlari** orasida katta tafovut bor. Xitoyda qadimdan **janubiy tomonni yuqori, shimolni esa quyi** deb bilishgan. Shu sababli “从南到北” (janubdan shimolga), “南来北往” (janubdan shimolga kelib-ketmoq), “南面为王, 北面为朝” (janubda o'tirgan podshoh, shimolda saroy) kabi iboralar mavjud. Ingliz tilida esa buning aksi: ular odatda “from north to south” (“shimoldan janubga”) deb aytadilar. Xitoyda “西北、西南、东北、东南” (“g'arbiy-shimoliy”, “g'arbiy-janubiy” va hokazo) deyiladi, ingliz tilida esa “north-west, south-west, north-east, south-east” shaklida ifodalanadi.

Shuningdek, “东风 (**dong feng**)” - **sharq shamoli** degan ibora har ikki tilda mavjud bo'lsa-da, ularning ramziy ma'nosi butunlay boshqacha. Xitoyda “东风” bahorni, iliqlikni, uyg'onishni bildiradi. U o'simliklarni tiriltiradi, shuning uchun bu shamol ijobiy his-tuyg'ular bilan bog'liq. Angliyada esa “east wind” (sharq shamoli) sovuq, yoqimsiz narsa ramzi hisoblanadi. G'arb xalqlari sharq shamolini yoqtirmaydi, ular uchun “**west wind**” (**g'arb shamoli**) esa iliqlik va umid timsolidir.

Ma'lumki, romantik shoir **Shelli** mashhur she'rini “**Ode to the West Wind**” (**G'arb shamoliga madh**)” deb atagan. She'rning oxirida u shunday yozadi: “O wind, if winter comes, can spring be far behind?” (“Ey shamol, agar qish kelgan bo'lsa, bahor uzoqda bo'lishi mumkinmi?”). Bu satrlar orqali shoir **kelajak va umid** haqidagi ishonchini ifoda etadi. Yana bir misol: “How many winter days have I seen him, standing blue-nosed in the snow and east wind?” (“Necha qishki kunlarda men uni qor va sharq shamolida, burni muzlab, sovuqda turganini ko'rganman.”) Bu jumlaning xitoy tiliga to'g'ri tarjima qilish uchun **madaniy tafovutni hisobga olish** zarur: “在许多冬日里我总看见他, 鼻子冻得发紫, 长在飞雪和西风之中。”

(“Ko'plab qish kunlarida men uni qor bo'roni va g'arb shamolida, burni muzlab ko'rgan holda ko'rganman.”). Agar bu joyda “东风 (sharq shamoli)” shaklida tarjima qilsak, xitoy o'quvchisi noto'g'ri tushunadi, chunki xitoycha “东风” iliqlik va bahor bilan bog'liq – ya'ni ma'no butunlay teskari chiqadi. Ingliz xalqlari geografik jihatdan **orollarda** yashashganligi sababli, ularning hayoti tarixan ham, hozirda ham **okean va suv** bilan chambarchas bog'liq. Shu bois ingliz tilida suv bilan bog'liq juda ko'p so'z va iboralar mavjud. Masalan: “spend money like water”

(“pulni suvdek sarflamoq”) – xitoy tilida bu ma’no “挥金如土” (“pulni tuproqdek sochmoq”) orqali ifodalanadi. Ingliz tilida “to rest on one’s oars” (“eski ishlardan biroz dam olish”), “to keep one’s head above water” (“og’ir sharoitda omon qolishga urinmoq”), “all at sea” (“yo’lini yo’qotmoq, nima qilishni bilmaslik”) kabi suv bilan bog’liq ko’plab iboralar mavjud. Xitoy tilida esa bularning to’liq ekvivalenti yo’q. Chunki xitoy xalqi madaniyatida suv va kemachilik hayotning markaziy qismi bo’lmagan. Shu tarzda, **geografik va tabiiy omillar** har bir xalqning madaniyatining ajralmas qismi bo’lib, til va ifoda vositalarida o’z aksini topadi.

Xitoy va ingliz tillari – ikki xil madaniyatdan kelib chiqqan va ikki xil madaniy mazmuni o’zida mujassam etgan tillardir. Bu esa, tabiiy ravishda, ularning ifoda shakllarida ma’lum farqlarni keltirib chiqaradi. Turli tillar turlicha lingvistik shakllardan foydalanadi, biroq bu shakllar ikki tildagi tizimlar o’rtasidagi farqlarning faqat **bir jihatini** tashkil etadi. Madaniy farqlar tarjimaga qanday ta’sir qilishini to’g’ri hal qilish uchun, tarjimon **chet xalqning madaniyati va tilini chuqur tushunishi**, shuningdek, **madaniyatlararo tarjima** usullarini mukammal o’zlashtirishi zarur. Agar tarjima qilinayotgan asarda tasvirlanayotgan **voqealar, tushunchalar yoki ramzlar** o’quvchiga notanish bo’lsa, tarjima **mashaqqatli va o’qish uchun qiyin** bo’lib qoladi. Shu sababli, tarjimon quyidagilarni inobatga olishi kerak: Maqsadli til (target language) madaniyatida **o’xshash yoki muqobil ifoda vositalari** mavjudmi yoki **madaniy jihatdan moslashtirilgan** so’z birikmalari kerakmi. Demak, tarjimon ikkala madaniyatni ham chuqur anglay olishi, har ikki tilda **yuqori darajada tildan foydalanish qobiliyatiga** ega bo’lishi kerak. Shu bilan birga, u o’zining **madaniy saviyasini doimo oshirib borishi** zarur.

Biz, tarjimonlar, **xitoy va g’arb madaniyatlari o’rtasidagi to’siqlarni yengishimiz**, boshqa xalqlarning madaniyatiga hurmat bilan qarashimiz, shu bilan birga o’z milliy madaniyatimizni ham qadrlashimiz lozim. Faqat shundagina **madaniy muloqotning asl maqsadiga** – xalqlar o’rtasida haqiqiy tushunish va almashinuvga erishish mumkin bo’ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bassnett S. Translation Studies. – London: Routledge, 1980. – 192 p.
2. Lotman Y. M. Structure of the Artistic Text. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1978. – 300 p.
3. Newmark P. A Textbook of Translation. – London: Prentice Hall International, 2001. – 292 p.

4. Nida E. A. Language, Culture and Translating. – Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 1993. – 164 p.
5. Venuti L. The Translator's Invisibility: A History of Translation. – London & New York: Routledge, 1995. – 353 p.
6. Hatim B., Mason I. Discourse and the Translator. – London: Longman, 1990. – 258 p.
7. 冰心. 《笑》. – 北京: 人民文学出版社, 2000.
8. 曹雪芹. 《红楼梦》. – 北京: 人民文学出版社, 1996.
9. 钱钟书. 《围城》. – 北京: 人民文学出版社, 1991.
10. 刘宓庆. 《文化与翻译》. – 北京: 中国对外翻译出版公司, 2003.
11. 王佐良. 《翻译中的文化比较》. – 北京: 外语教学与研究出版社, 2004.
12. Komissarov V. N. Theory of Translation (Linguistic Aspects). – Moscow: Higher School Publishing House, 1990.